

ESKİÇAĞ İSKENDERİYE KİLİSESİNDE POLİTİK BİR ARAÇ OLARAK ŞİDDET

Turhan Kaçar *

Özet

Eskiçağ İskenderiye piskoposları, rakiplerine yönelik yıpratma ve yoketme kampanyalarında yasadışı yöntemler kullanmaları ile ünlüdür. Dönemin kilise liderlerinden en az ikisi, rakipleri tarafından firavun sıfatı ile anılmış ve diğerleri ise kaynaklardan bize ulaşan bilgilere göre, teolojik veya politik muhaliflerine, yasadışı yöntemlerle karşı koymaktan çekinmemişlerdir. İskenderiye kentinin sürekli yasadışılık ve şiddet üreten piskoposlara sahip olması elbette sadece kaderin bir cilvesi değildi. Daha ziyade, piskoposlara şiddeti bir politika enstrümanı olarak kullanma şansı veren faktörler olmalıydı. Bu çalışmanın temel amacı, özellikle hıristiyan imparatorlar döneminde gelenek haline gelen İskenderiye kilisesindeki şiddet olgusunun kaynaklarını ortaya koymaktır. Konumuzun kronolojik çerçevesi IV. Yüzyılın ilk çeyreğinden, beşinci yüzyılın ortasına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Hıristiyanlığın IV. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde Roma imparatorluğu nezdindeki kazandığı meşru konum ve V. beşinci yüzyılın tam ortasına denk gelen Kadıköy konsilinde (451) bir İskenderiye piskoposunun o zaman kadar ilk defa bir mücadeleyi kaybetmesi, bu çalışmanın başlangıç ve sonuç çizgisini oluşturmaktadır. Bu konuyu: a-İskenderiye piskoposlarının şiddet içeren ve din adamlığı ile ters düşen illegal davranışlarını tesbit etmek; b- piskoposların bu davranışlarını kolaylaştıran veya daha doğrusu onlara bu yolu açan faktörleri analiz etmek şeklinde ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: İskenderiye kilisesi, piskoposlar ve şiddet, geç antik çağ kilise konsilleri.

Abstract

Violence as a Political Instrument in the Church of Ancient Alexandria

The ancient Christian Alexandria was famous for the violent and illegal means used by its bishops to suppress their rivals. At least two bishops of Alexandria were labelled as pharaoh by their contemporaries and there were certain other bishops who enjoyed the authority of a pharaoh over his suffrage bishops. Therefore, the power base of these bishops deserve a close attention to understand their manner, as the episcopal violence was not only directed against the non-

---

* Yrd.Doç.Dr., Balıkesir Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. tkacar@balikesir.edu.tr

Christian members of the city of Alexandria, who suffered at the hands of the bishops either by losing their temples or facing murder. The Christians of Alexandria were also frequently agonised by their bishops not only for doctrinal grounds but also for political conflicts. The question to be asked here is not particularly that why the bishops used this illegal ways, rather on what advantaged foundations the episcopal violence in Alexandrian church was based. A serious attention has to be given in advance to the following five relevant factors in making the bishops a pharaoh; the geographical location of Egypt, the canonical rights of the bishop of Alexandria, the wealth controlled by the bishop of Alexandria, the existence of monks in the adjacent desert, the nature of the ecclesiastical politics outside Egypt, and the national character of Alexandrians.

Key-words: *Alexandrian Christianity, episcopal violence, political conflicts and theologies.*

Eskiçağ İskenderiye Kilisesinde Politik Bir Araç Olarak Şiddet

Giriş

Geç antikçağ (II.-VII. yüzyıllar arası¹) İskenderiye piskoposları, rakiplerine yönelik yıpratma ve yoketme kampanyalarında yasadışı yöntemler kullanmaları ile ünlüdür.² Dönemin kilise liderlerinden en az ikisi, rakipleri tarafından firavun sıfatı ile anılmış ve diğerleri ise kaynaklardan bize ulaşan bilgilere göre, teolojik veya politik muhaliflerine, yasadışı yöntemlerle karşı koymaktan çekinmemişlerdir. İskenderiye kentinin sürekli yasadışılık ve şiddet üreten piskoposlara sahip olması elbette sadece kaderin bir cilvesi değildi. Daha ziyade, piskoposlara şiddeti bir politika enstrümanı olarak kullanma şansı veren faktörler olmalıydı. Bu çalışmanın temel amacı, özellikle Hıristiyan imparatorlar döneminde gelenek haline gelen İskenderiye kilisesindeki şiddet olgusunun kaynaklarını ortaya koymaktır. Konumuzun kronolojik çerçevesi IV. yüzyılın ilk çeyreğinden, beşinci yüzyılın ortasına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Hıristiyanlığın IV. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde Roma imparatorluğu nezdindeki kazandığı meşru konum ve V. beşinci yüzyılın tam ortasına denk gelen Kadıköy konsilinde (451) bir İskenderiye piskoposunun o zaman kadar ilk defa bir mücadeleyi kaybetmesi, bu çalışmanın başlangıç ve sonuç çizgisini oluşturmaktadır. Konuyu İskenderiye piskoposlarının şiddet içeren ve din adamlığı ile ters düşen illegal

¹ A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD. 395-600*, (Londra 1993) 4-8; P. Brown, *The World of Late Antiquity*, (Londra 1971= 2. baskı 1995) 7-9 (=Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası, (çev. Turhan Kaçar, İstanbul 2000), 3 vd.

² Bu metin içerisinde İskenderiye ve diğer önde gelen Hıristiyanlık merkezlerinin (Roma, Antakya, İstanbul ve Kudüs), piskoposları söz konusu olduğu zaman, 'patrik' ünvanı özellikle kullanılmamıştır, çünkü adı geçen kentlerin piskoposları metropolitlerin atanması gibi patriklik fonksiyonlarını yerine getirmişlerse de, 'patrik' ünvanı kilise literatürüne VI. yüzyıldan itibaren, özellikle Iustinianus döneminin yasalarında kullanılmaya başlanmıştır. Zaten beşinci yüzyılın kilise tarihi yazarları adı geçen kentler söz konusu olduğu zaman *πατριάρχης* (patrik) değil, *ἐπίσκοπος* (piskopos) sıfatını kullanıyorlar. Patrikliğin gelişimi için ayrıca bkz. G. S. Bebis, "Patriarch", E. Ferguson, *Encyclopedia of Early Christianity*, (Londra 1998), 879-80 (içinde).

davranışlarını tesbit ettikten sonra, onların bu davranışlarını kolaylaştıran veya daha doğrusu onlara bu yolu açan faktörleri analiz ederek ele alacağız.

IV. ve V. Yüzyılda İskenderiye Piskoposları: Yasadışılık ve Şiddet

Hıristiyanlığın İskenderiye'ye gelişi çok daha erken tarihlerde olmakla birlikte, kentnin tarihsel olarak tesbit edilebilen ilk piskoposu, II. yüzyılın sonlarında piskoposluğa getirilip ertesi yüzyılın ilk yarısının uzunca bir bölümünde ölümüne kadar bu görevde kalan Demetrios'dur (yaklaş. 185-232). Demetrios, kilise tarihinde aziz Paulus ile Augustinus arasındaki en büyük Hıristiyan ilahiyatçı olarak bilinen ünlü Origenes'i kıskançlıktan kaynaklanan bir politik çekişme neticesinde İskenderiye'den sürer ve Origenes Filistin'in Kaisareia kentine sığınır.³ Hem Origenes hem de IV. yüzyıl kilise kaynakları Demetrios'un otoritesini kötüye kullandığına işaret ederler.⁴ Kentin askeri veya sivil idarecisi olmayan piskoposun -hem de pagan bir devlette-, bir muhalifini kentten çıkarabilmesi, piskoposun biraz da mafyavari bir yöntemle hıristiyan cemaat üzerindeki otoritesini harekete geçirmesi ile açıklanabilir. Origenes piskopos da olmadığı için, Demetrios ile eşit şansa sahip değildir, çünkü eskiçağ Hıristiyan toplumunda, bireylere cemaatin kapısını açan da, bireyleri aforoz ederek dindışına iten de piskoposun sahip olduğu monarşik otoritedir.⁵

İskenderiye kilisesinde, III. yüzyıl içerisinde Demetrios'dan sonra piskoposluğa gelenlerin, muhaliflerine karşı herhangi bir fiziki şiddet uygulamasına tanık olmuyoruz. Sadece, III. yüzyıl ortalarında piskopos Dionysios'un (yaklaş.247-264), İskenderiye kilisesinin adli sınırları içerisinde kalan Libya'lı piskoposların ilahiyat anlayışını değiştirmeye çalışması tarihsel kayıtlara geçmiştir, ancak bu hadisede herhangi bir fiziksel şiddet olgusuyla karşılaşmıyoruz.⁶ Dionysios'un şiddete başvuramayışını kısmen döneminin siyasal şartları ve kısmen de kilisenin daha merkezi çatıda toplanmamış olmasıyla açıklayabiliriz. Zira, Hıristiyanlık III. yüzyılın tam ortasında imparator Decius'un (249-51) fermanıyla ilk defa Roma devletinin organize baskısına maruz

³ W.H.C. Frend, *The Rise of Christianity*, (Philadelphia 1984) 373. Origenes'in hayatı için ayrıca bkz. H. Crouzel, *Origen*, (İng. çev. A.S. Worrall, Edinburgh 1989) 1-36; J.W. Trigg, *Origen*, (Londra 1998) 15 vd.

⁴ "Düşman yazıları vasıtasıyla, İncil'e aykırı olan vahşetini ikiye katladı ve Mısır'da bize karşı adaletsizlik rüzgârları estirdi" diye yazar Origenes, Demetrios'un ismini anmadan. Origenes, *Commentary on John's Gospel*, VI.1.8-12. Ayrıca bkz. Eusebius, *HE*, VI.8.4-5; Jerome (Eusebius Hieronymus), *The Lives of Illustrious Men*, 54.

⁵ Piskoposluk çok erken dönemde monarşik bir karakter kazanmıştı bu konuda bkz. P. Burke, "The Monarchical Episcopate at the End of the First Century" *Journal of Ecumenical Studies* 7/3, (1970) 499-518.

⁶ Eusebius, *HE*, VII.24.1-9; Frend, aynı eser, 383-84; J.F. Bethune-Baker, *An Introduction to the Early History of Christian Doctrine to the Time of the Council of Chalcedon*, (New York 1950) özellikle 8. Bölüm (113-18) İskenderiye piskoposu Dionysios üzerinedir. J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines*, (Londra 1977= 1993), 135-36.

kalmış,⁷ bu baskı on yıldan daha kısa bir zaman içerisinde tekrar edilmiş olduğu için, teolojik ve politik çatışmalar hıristiyanların gündeminde ilk sırayı işgal etme şansı bulamamıştır. Ancak, IV. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde hıristiyanlığın Roma devletinde Constantinus (305-337) dönemiyle birlikte kazandığı meşru statü ile gelen özgürlük ortamı fikir ayrılıklarını da peşinden sürükleyerek, kilise içerisinde hem otorite hem de resmi teoloji bunalımına yolaçmıştır. Hıristiyanlığın tecrübe ettiği en ciddi teolojik krizlerden birisi de IV. Yüzyılın başlarında İskenderiye’de ortaya çıkan, Libyalı papaz Arius’un başı çektiği tartışmadır.

IV. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde, (Hz.) İsa’nın ne kadar tanrı ne kadar beşer olduğuna ilişkin İskenderiye kilisesinde ortaya çıkan bu tartışmada, Baba Tanrı’nın ‘mutlak birliğine’ ve ‘mutlak yüceliğine’ vurgu yapan papaz Arius, kent piskoposu Aleksandros tarafından, İskenderiye’den çıkarılır. Arius, eski bir arkadaşı olan İzmit (Nikomedie) Eusebius’a yazdığı mektupta şikayetini şöyle dile getirir:

*Piskopos bize çok zarar veriyor ve zulmediyor, ve bize karşı ölüm tehditleri savuruyor: kendisinin kamuya verdiği vaazlara (fikren) katılmadığımız için bizi kentten ateistmişiz gibi sürdü.*⁸

İskenderiye’de Ariusçu tartışma patlak verdiği zaman, Roma imparatorluğu henüz bütünüyle Constantinus’un (305-37) kontrolünde değildi. Doğuda *augustus* Licinius idi ve onun da kilise işlerinden sorumlu danışmanı, Arius’un arkadaşı İzmit piskoposu Eusebios’tu. Dolayısıyla, İskenderiye piskoposunun arkasında imparatorluk desteğiyle hareket etmesi çok olası değildi. Ancak, cemaatiyle sürekli irtibat halinde olan eskiçağ piskoposu için, muhaliflerine karşı cemaatinin duygularını harekete geçirmek çok zor değildi. Zaten imparator Constantinus daha sonra bu tartışmayı yatıştırmak için gönderdiği mektupta, çatışmaya yol açan nedenin piskopos Aleksandros’un otoriteran girişimleri olduğuna dikkat çeker.⁹ Nitekim piskopos Aleksandros, Arius’u kiliseden afroz etmek için sadece kent içi ilişkilerini harekete geçirmez, ama aynı zamanda

⁷ Roma dünyasında hıristiyanların uğradıkları kovuşturmalara ilişkin bkz. G.E.M. de Ste. Croix, “Why were the Early Christians Persecuted?” *Past and Present* 26: (1963) 6-38; W.H.C. Friend, *Martyrdom and Persecution in the Early Church. A Study of a Conflict from the Maccabees to Donatus*, (Blackwell: Oxford 1965); R. Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second century AD to the conversion of Constantine*, (Penguin Books: Harmondsworth 1986) bkz. özellikle 9. Bölüm ‘Persecution and Martyrdom’ 419 vd.

⁸ Arius’un mektubu için bkz. Theodoret, *HE*, I.5.1-4; Epiphanius, *Panarion*, 69.6; H-G. Opitz, *Athanasius Werke, Urkunden Zur Geschichte Des Arianischen Streites 318-328*, (Berlin & Leipzig 1934), Urkunde I.

⁹ Constantinus’un mektubunun tam metni için bkz. Eusebius, *VC* II.64 vd

Arius'un aforozunu, yüz civarında Mısırlı piskoposu kente toplayarak, geniş çaplı bir politik destekle izah etmeye çalışır.¹⁰

Demetrios'un Origenes'e ve Aleksandros'un Arius'a karşı düşmanca tutumları İskenderiye kilisesindeki şiddet olgusu için sağlam bir dayanak olamaz ve bunlar daha çok bireysel vakalar olarak görülebilirler. Ancak, Aleksandros'un ölümünden sonra, tartışmalı bir şekilde piskoposluk makamına gelen Athanasios'un hem kent içi rakiplerini yola getirirken bir takım yasadışı yollara sapması hem de yeri geldiğinde zamanının en güçlü kişisi olan Roma imparatoruna karşı ciddi bir şekilde direnmesi, onu İskenderiye kilisesinin güç havzasını oluşturan lider yapar. Zira, Athanasios imparator Constantinus'un Arius'u İskenderiye'de kilise geri kabul etmesi için verdiği emre kulak asmaz; yine Iulianus (361-63) ve Valens'in (364-78) tutuklama emirlerine de, Mısırlı keşişler arasında kaybolarak karşı koyar.¹¹ Fakat, Athanasios Mısır'daki Melitiosçu gruba karşı giriştiği mücadelede şiddeti politik enstrüman olarak kullanmaktan çekinmez.

Meletiosçuluk, Diocletianus'un 303'de Hıristiyanlara karşı başlattığı 'Büyük Takibatın', Mısır kilisesinde yol açtığı disiplin ve otorite tartışmalarından doğmuştur.¹² Kendilerini 'Şehitler Kilisesi' olarak anan bu grup, Büyük Takibat esnasında otoritelerle uzlaşanlara karşı sıkı bir tövbe dönemi uygulanması gerektiğini savunarak daha radikal bir tutum izlerken, bir başka grup daha esnek bir söylem ve uygulama savunulması gerektiği görüşündedir. Bu fikir ayrılığı, otorite problemini de beraberinde getirir ve bir anda Mısır'da iki farklı kilise otoritesi ortaya çıkar. İşte, kendilerini 'Şehitler Kilisesi' olarak anan Lykopolis piskoposu Melitios liderliğindeki bu grup (=Melitiosçular), İznik konsilinde imparator Constantinus'un girişimi ve diğer kilise grubunun lideri (ve Arius'un düşmanı) Aleksandros'un uzlaşmacı tutumu sayesinde, bu ikincisine tabi hale getirilerek barıştırılır.¹³ Fakat, Aleksandros'un 328 yılında, İznik konsilinden sadece üç yıl sonra ölümü, devlet baskısı ile gerçekleşen zoraki barışmayı toplum tabanına

¹⁰ Aleksandros, Arius'u kiliseden aforoz etmek için siyasal olarak yüz civarında piskoposu kente toplar. Epiphanius, *Panarion*, 69.4.3; ve Athanasios, *Deposition of Arius*, 3, (NPNF 2.seri, c.III, 70); Opitz, aynı eser, Urkunde 4b.

¹¹ Socrates, *HE*, I.27, III.14, IV.13; Sozomenus, *HE*, II.18, V.15, VI.12; Athanasios için ayrıca bkz. T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius* (Cambridge & Londra 1981), 229 vd; aynı yazar, "The Career of Athanasios" *Studia Patristica XXI*, (1989), 390-401; aynı yazar, *Athanasios and Constantius, Theology and Politics in the Constantinian Empire* (Londra 1993).

¹² Bu takibata ilişkin dokümanlar için bkz. Lactantius, *On the Deaths of the Persecutors*, XI-XIII; Eusebius, *HE*, VIII.2.4-5; Melitios krizine ilişkin dokümanlar için, C. Turner, *Ecclesiae Occidentalis Monumenta Iuris Antiquissima*, I, 634-6'dan nakleden J. Stevenson, *A New Eusebius Documents illustrating the history of the Church to AD. 337*, (Londra 1995) 242-44 nolu belgeler; G.E.M. de Ste. Croix, "Aspects of the 'Great' Persecution" *Harvard Theological Review* 47: (1954) 75-113; Lane Fox, aynı eser, 592-608.

¹³ İznik konsilinin Mısır kilisesine gönderdiği mektup için bkz. Socrates, *HE*, I.9.5-7; Theodoret, *HE*, I.9.2-13.

yayamadan sona erer, çünkü Aleksandros'un yerine geçen Athanasios, bu gruba karşı selefinin tam aksine sert bir tavır takınır.¹⁴ Athanasios, Melitios'un grubuna ait bir piskoposu öldürmekle suçlanır, ancak öldürüldüğü iddia edilen piskopos, daha sonra saklandığı yerde bulunur ve suçlama düşer.¹⁵ Burada önemle not edilmesi gereken husus, piskoposun, Athanasios'un adamlarının elinde öldürüleceği korkusuyla saklanmak zorunda kalmasıdır, çünkü Athanasios'un adamları, askeri desteği de yanına alarak Melitiosçu kilise grubuna karşı şiddet kullanmaya başlar. Hakikaten, Melitios'un kilisesine mensub bir din adamının bir arkadaşına yazdığı mektup, bu grubun nasıl bir illegal baskı altında olduğunu ortaya koymaktadır.

Letopolis piskoposu Isaak, İskenderiye'ye piskopos Heraiskos'u (Melitioscuların İskenderiye piskoposu ?) ziyarete geldi ve iki piskopos birlikte akşam yemeği yemek istediler. Bunu haber alan Athanasios'un taraftarları yanlarına Dux'un askerlerini de alarak sarhoş bir halde kampa geldiler ve kampı kapatarak Heraiskos'u ve Isaak'ı ele geçirmek istediler. Fakat onları bulamayınca, bu sırada kampa gelmekte olan dört kardeşi ele geçirdiler. Bunları kanlar içinde bırakmaya kadar dövdüler, öyle ki ölüm tehlikesiyle yüzyüzdiler ve bunları Nikopolis'e kovaladılar. Heraiskos kampa dört gün kapalı kaldı. Athanasios, Nil deltasından bir piskoposu sürükleyerek et pazarına kapatırdı, yine aynı bölgeden bir papazı ve bir diyakonu merkez hapishanesinde hücreye kilitledi.¹⁶

Bir din adamına karşı ağır ithamlar bunlar. Mektuptan yapılan alıntı, Athanasios'un askeri desteği de beraberine alarak Melitiosçuları nasıl sindirmeye çalıştığını belgeler. Hıristiyanlık artık bir illegal örgüt değil, bilakis devletin favori dini olduğu için, askerlerin piskoposun emrinde kullanılması anlaşılabilir, çünkü İznik'te yapılan yasal düzenlemeler, kilise idaresinin merkezileştirilmesi için, eyalet piskoposlarına büyük öncelik vermekte ve büyük piskoposlukların tebaları üzerindeki kontrolü mutlak hale getirmektedir.¹⁷ Mektuba göre, Athanasios sadece askerleri kullanmıyor fakat İskenderiye cemaati içerisinde kurduğu taraftar kitlesini de ortaya sürüyor, zira aslen İskenderiyeli olan Athanasios güçlü yerel ilişki ağına sahiptir. Melitiosçular ve Athanasios arasındaki bu çatışma, ikincisinin 335'de Tyre (Filistin) sinodunda çıkan sürgün kararının, ertesi yıl Constantinus tarafından uygulanmasıyla sona erer. Hakikaten,

¹⁴ Melitios'un kilise cemaati ve Athanasios ilişkileri için bkz. L.W. Barnard, "Athanasios and the Meletian Schism in Egypt" *Journal of Egyptian Archeology* LIX, (1973) 181-89; aynı yazar, "Some Notes on the Meletian Schism in Egypt" *Studia Patristica* XII, (1975) 399-405.

¹⁵ Socrates, *HE*, I.29; Sozomenus, *HE*, II.23.

¹⁶ Melitiosçu Callistos'un Apa Paieou ve Patabeit'e yazdığı mektubun papirus metinleri H.I. Bell tarafından yayınlandı. H.I. Bell, *Jews and Christians in Egypt*, (Oxford 1924), papirus 1914, 53.

¹⁷ İznik konsilinin 5. Ve 6. Yasamaları için bkz. E.J. Jonkers, *Acta Et Symbola Conciliorum Quae Saeculo Quarto Habita Sunt*, Textus Minores cilt XIX, (Leiden 1954), 40-2; H. Percival, *The Seven Ecumenical Councils of the Undivided Church* (Edinburgh 1997) 11-17.

45 yıllık piskoposluk kariyerinin yaklaşık 17 yılı sürgünde geçen Athanasios'a ilişkin başka şiddet haberi duymuyoruz. Ancak, o sıralar da Mısır'da yeni ortaya çıkmakta olan organize manastır sistemi Athanasios tarafından, kendi politik kaygıları için manipüle edilmeye başlanmıştır. Athanasios, İskenderiye'de popüler desteğe ihtiyaç hissettiği, Arianist imparator II. Constantius döneminde, halk tarafından çok büyük saygı gören ilk Mısırlı keşiş aziz Antonios'u kente davet edip, kendi lehine yaptırdığı konuşmalarla prestij tazelemiştir.¹⁸ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, imparatorluk yetkilileriyle başı derde girdiği zaman, çölde keşişler arasında gizlenerek cematini yönetmeyi başarmıştır.

Athanasios'un 373'de ölümünden sonra İskenderiye piskoposluğuna getirilen halefleri, şiddeti politik enstrüman olarak kullanmaya devam ettiler. Özellikle, 385 ile 451 arasındaki yaklaşık yetmiş yıllık sürede, birbirini izleyen Theophilos, Kyrillos ve Dioskoros adlı üç piskopos, sadece kendi kontrolleri altındakilerle değil, ama Roma, Antakya ve İstanbul gibi diğer büyük kiliselerin liderleriyle de ciddi sorunlar yaşadılar ve İskenderiye kilisesinde biraz bölgesel bir özellik olan şiddet olgusunu genel konsillere taşıdılar.

Kilise kaynakları, 385-412 arasında İskenderiye piskoposluk makamında bulunan Theophilos'un, yasadışılığı ve şiddeti, İskenderiye'deki paganlara, kendi cemaati olan hristiyanlara ve İstanbul piskoposu Ioannes Khrysostomos'a karşı politik enstrüman olarak kullandığını kaydediyorlar. Birleşik Roma imparatorluğunun son *augustusu* Theodosius'un 391'de paganizmi yasaklayan fermanının¹⁹ yankısı İskenderiye'ye kısa sürede ulaşır. Piskopos Theophilos, bu fermanın siyasi gücünü ve paganlara karşı tedhişçi tavırlarıyla ünlü keşişlerin fiziki desteğini temin ederek, İskenderiye'nin ünlü pagan tapınağı Serapeum'u yıkmak için harekete geçer. Piskoposun teşebbüsü kanlı bir kent içi savaş neticesinde ancak başarılı olur.²⁰ Theophilos daha sonra piskoposluk gücünün kötüye kullanımı nedeniyle Mısırlı keşişlerin ciddi tepkisiyle karşılaşır. Theophilos keşişlerin tepkisini bir şekilde yumuşatır ancak, keşişleri tamamen pasifize etmek için de fırsat kollar. Piskoposun beklediği fırsat kısa süre sonra gelir. Theophilos kilisenin idari kadrosunda çalışan Isedoros adlı diyakon ile kilise gelirlerinin kullanımı konusunda anlaşmazlığa düşer ve diyakon Isedoros İskenderiye'yi terkederek civar çöllerde yaşayan keşişlere sığınır. Theophilos, idari bir anlaşmazlığı teolojik bir kılıfa sokarak, keşişlerin arasını açar, onları birbirlerine karşı provoke eder. Girişim gayet başarılıdır. Halk tarafından 'kutsal kişi' olarak saygı görmelerine rağmen, aslında keşişlerin pek çoğu teoloji konularında bilgisizdiler. Theophilos'un teolojik provokasyonu, keşişleri birbirine düşürdüğü için kısa sürede Nitria çölündeki

¹⁸ Athanasios, aynı zamanda bu Antonios'un hayatını da yazmıştır. Athanasius, *Vita Antoni (=The Life of Antony)*, *NPNF*, 2. Seri, cilt IV, 188-221 (içinde).

¹⁹ *C.Th.* XVI.10.10. [=Codex Theodosianus, İng. çev. Clyde Parr, *The Theodosian Code*, (Princeton 1952)].

²⁰ Socrates, *HE*, V.16; Sozomenus, *HE*, VII.15; G. Fowden, "Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire AD. 320-435" *Journal of Theological Studies* XXIX/1, (1978) 69-71

manastırlar arasında savaş çıktı. Kundaklama, yangın ve katliam peşi sıra gelmeye başladı. Sağ kalanlar Suriye ve Filistin bölgesine dağıldılar, bir kısmı ise başkent İstanbul'un yolunu tuttu.²¹ Bunlardan bir grup da, daha önceleri Theophilos'la iyi ilişkileri olan 'Uzun Biraderler' olarak bilinen dört kardeşi. İstanbul piskoposu Ioannes Khrysostomos, bu soruna İskenderiye kilisesinin kendi iç problemi olduğu gerekçesiyle karışmak istemediyse de, 'Uzun Biraderler' saraya dertlerini anlatmayı başardılar. Saray, Ioannes Khrysostomos'un başkanlık edeceği bir sinod toplanmasına ve Theophilos'un bu sinodda hesap vermesini kararlaştırdı.²²

*Theophilos, Mısırlı piskopos ordusu, keşişlerden kurduğu özel ordusu ve bir pislik böceğinin sırtındaki gübreler gibi rüşvetlerle geldi.*²³

Ioannes'in biyografisini yazan Palladios, Theophilos'un gelişini yukarıdaki cümlede anlatır. İmparatorluk makamı Theophilos'u İstanbul'a Ioannes tarafından yargılanması için çağırımıştı ama, o kısa sürede Ioannes'in dışmanlarını rüşvetle satın alarak Ioannes'in yargıcı konumuna geldi.²⁴ Theophilos'un entrikalarıyla toplanan sinod, Ioannes'in azledilerek sürgüne gönderilmesine karar verdi. Fakat Ioannes kısa süre sonra geri döndü ve bu defa İstanbul'un politik iklimi Theophilos aleyhine oluşmaya başladı, ancak o sessiz sedasız başkenti terke ederek Mısır'a adeta kaçtı.²⁵ Sürgünden geri dönen Ioannes, çıktığı ilk hutbede, Theophilos'u ilginç bir Eski Ahid hikayesine yerleştirir:

*Kilitem bana sadık kaldı. (Hz.) İbrahim'e ne yapılmışsa şimdi bana aynısı yapıyor. O zamanki de bir Mısırlıydı şimdiki de öyle. O Mısırhın köleleri ve sadık adamları vardı bunun ise koruyucuları. Firavunun Sara'yı İbrahim'den almak istemesi gibi, bu firavun da (Theophilos) benden kilisemi almak istedi. Fakat Sara (yani kilise) bir kez daha temiz kalmayı başardı. Zaniler ise şaşırp kaldılar.*²⁶

Theophilos'a ilişkin yapılan her iki alıntı, her ne kadar dışmanlarının kaleminden çıkmışsa da, Theophilos'un özellikle Nitria keşişlerine karşi giriştiği şiddet hareketinde yanlış, kasıtlı ve acımasız tutumunu diğer kaynaklar da onaylamaktadır.²⁷ Hatta Theophilos, Salamis (Kıbrıs'ta) piskoposu Epiphanius'u kandırarak Ioannes'e karşi

²¹ Socrates, *HE*, VI.7; Sozomenus, *HE*, VIII.11, 12, 13; Palladius, *Dialogue*, (ACW 45, 42-44); Friend, aynı eser, 748-52; Teophilus ve keşişler arasındaki çatışmanın teolojik boyutu için bkz. H. Chadwick, "Orthodoxy and Heresy from the Death of Constantine to the Eve of the First Council of Ephesus" *The Cambridge Ancient History The Late Empire, A.D. 337-425*, cilt XIII, (ed. A. Cameron & P. Garnsey, Cambridge University Press 1998), 561-600, özellikle bkz. 594-95.

²² Palladius, *Dialogue*, 7,8 (ACW 45, 44-50).

²³ Palladius, *Dialogue*, 8 (ACW 45, 50)

²⁴ W. Liebeschuetz, "The Fall of John Chrysostom", *Nottingham Medieval Studies* XXIX, 1985: 1-31, özellikle 7-14.

²⁵ Socrates, *HE*, VI.17; Sozomenus, *HE*, VIII.19.

²⁶ Friend, aynı eser, 751-52.

²⁷ Socrates, *HE*, VI.7; Sozomenus, *HE*, VIII.14.

açtığı teolojik savaşa bir süre alet etmişse de, Epiphanius durumu farkedince, İonannes aleyhine bir grup oluşturmak için geldiği İstanbul'u terketmiş ve Kıbrıs'a giderken tüzütüsünden yolda ölmüştür.²⁸

Theophilus 412 yılında öldüğü zaman, yerine yeğeni Kyrillos seçildi. O da amcası ile benzer düşünce yapısına sahipti ve en az onun kadar da tehlikeli ve acımasızdı. Daha piskoposluğa getirilirken İskenderiye sokakları, piskoposluk için yarışan iki rakibin taraftarları tarafından kan gölüne çevrilmiş ve çatışmalar sırasında öldürülenlerin cesetleri her tarafa yayılmıştı.²⁹ Aslında, erken kilisede özellikle büyük kentler söz konusu olunca piskoposluk seçimleri her zaman çok problemli olmuş ve zaman zaman da kanlı çatışmalara yol açmıştır. Meselâ Ammianus Marcellinus, Roma kenti için bir piskoposluk seçimini anlatırken bir günde yüzotuz yedi cesedin kilise etrafına yığıldığını not eder.³⁰ Keza, 342'de İstanbul piskoposluğu için yarışan Paulos ve Makedonios adlı adayların taraftarları da kanlı sokak sahnelerine yol açmışlar ve Paulus'un adamları, imparator II. Constantius'un (337-361) generali Hermogenes'i linç etmişlerdir.³¹

Kyrillos, hristiyanlar arasında pagan ve Yahudilere karşı zaten varolan düşmanlığı körükleyerek, seçimi esnasında ortaya çıkan kanlı çatışmaların bölüdüğü İskenderiye hristiyan toplumunu birleştirmeye çalışır. Kuşkusuz Kyrillos, İstanbul'daki idarenin pagan ve Yahudilere karşı negatif tutumunun da pekalâ farkındaydı.³² Piskopos taraftarlarını kentteki Novatianuscu Hristiyanlara, Yahudilere, paganlara ve hatta kentin valisine karşı yasadışı yollara başvurmaya ve şiddet kullanmaya kışkırtır.³³ Vali hristiyan olmasına rağmen, bir idareciden beklenebileceği gibi, kendisini sadece hristiyanların savunucusu olarak değil, ama kentteki tüm unsurların yöneticisi olarak görmektedir. Dolayısıyla vali hem piskoposun kendi görev alanına girmesini engellemeye hem de Kyrillos'un kent içi çatışmaları körükleyici girişimlerini sınırlamaya çalışır. Orestes ile Kyrillos arasındaki iktidar çatışması, İskenderiye'li

²⁸ Sozomenus, *HE*, VIII.15; J.N.D. Kelly, *Golden Mouth, The Story of John Chrysostom, Ascetic, Preacher, Bishop*, (Michigan 1995) 203-210.

²⁹ Socrates, *HE*, VII.7.

³⁰ Ammianus Marcellinus, XXVII.3.12; 327 yılında da Antakya'da yapılan bir piskoposluk seçimi ancak askerlerin yardımıyla tamamlanabilmişti. Eusebius, *VC*, III.59.

³¹ T. Kaçar, "İstanbul Piskoposluğunun Doğuşu ve Yükselişi", *Akademik Araştırmalar Dergisi* IX-X, 2001: 63-85

³² C. Haas, *Alexandria in Late Antiquity, Topography and Social Conflict*, (Baltimore 1997), 301 vd.

³³ Socrates, *HE*, VII.7, 13. Kendisine yazılmış bir mektupta da Kyrillos'un şiddete meyilli tabiatına gönderme yapılır. Pelesium'lu Isedore'nin mektubu için bkz. J. Stevenson, *Creeds, Councils, and Controversies, Documents illustrating the History of the Church, AD. 337-461*, (Londra 1989) 319.

pagan kadın matematikçi ve filozof Hypatia'nın vahşice öldürülmesiyle sonuçlanır.³⁴ İddiaya göre, Kyrillos Hıristiyan kalabalığı Hypatia üzerine kışkırtmıştı, çünkü piskopos, kadın filozofun valiyi kendisine karşı yönlendirdiğini düşünüyordu.³⁵ Hypatia'nın linç edilerek öldürülmesi valiye gözdağı vermektir. Kyrillos'un kötü ünü sadece not edilen olaylarla sınırlı değildir, özellikle 431'de Efes'te toplanan III. ekümenik konsil esnasındaki illegal tutumu dikkat çekicidir.

III. ekümenik konsile yol açan problem, Antakya ve İskenderiye kilise çevrelerinin farklı İsa anlayışlarıdır. Hıristiyanlar arasında (Hz.) İsa'nın tabiatı sürekli tartışma konusu olmuş ve 325'de İznik'te toplanan ilk ekümenik konsilde bulunan bir formülle (geçici olarak) çözülmüştü. Buna göre, Baba Tanrı ile Oğul *homousios* idi (yani aynı özden, cevherden). V. yüzyıldaki bu Efes konsiline yolaçan tartışma da aslında biraz bu dördüncü yüzyıl problemlerinin yanmasıydı çünkü bu kez tartışılan şey; Hz. İsa'nın tanrısallığının ne zaman başladığıydı. Antakya çevresi (Hz.) İsa'nın beşeri tabiatına da vurgu yaparak onu, hem insan hem Tanrı olarak kabul ederken, İskenderiye çevresi (Hz.) İsa'nın sadece tek tanrısallığa sahip olduğunu (onun için 'μονος φύσις' *monos physis* = tek tabiat, monofizit) savunur. Antakya çevresinin görüşünü savunan dönemin İstanbul piskoposu Nestorios (428-31) idi. Nestorios, Antakya'da eğitim almış ve kiliseye ilk defa burada katılmış ve yine Antakya'dan İstanbul'a getirilerek piskopos yapılmıştı.³⁶ Öbür taraftan İskenderiye kilisesi, Hz. İsa'nın tanrısallığının başlangıcı ve sonu olmadığını dolayısıyla onun doğduğunda bile tanrı olduğunu yani Hz. Meryem'in 'tanrı doğurduğunu' (*theotokos* =tanrı doğuran) savunuyordu. Nestorios ise, kundakta bir tanrının tasavvur edilemeyeceğini ve tanrısallığın Hz. İsa'ya sonradan geldiğini anlatıyordu.³⁷

Hem bu tartışmayı sonuçlandırmak hem de Kyrillos hakkında şikayette bulunan bazı Mısır'lı keşişlerin davasını görüşmek için, imparator II. Theodosius, Efes'te bir kilise meclisi toplanmasına karar verdi ve konsil, 22 haziran 431'de çalışmaya başladı. Davalı konumunu hiç dikkate almayarak, toplantıyı arzusuna göre yönlendirme amacını güden Kyrillos, altmış sekiz piskoposun, Antakya piskoposu Ioannes'in beklenmesi yönündeki talebini kabul etmedi. Zira, Antakya piskoposu ve beraberindekilerin gelişi, Antakya ile ittifak halindeki bir İstanbul piskoposunun, Kyrillos'u yargılamasını

³⁴ Socrates, *HE*, VII.15.1-7; Nikiu'lu Ioannes, *Chronicle* 84.87-103 (=R.H. Charles, *The Chronicle of John, Coptic Bishop of Nikiu* Amsterdam 1916); *Suda Lexicon*, 4. cilt, 644-46, editör A. Adler, (Teubner: Stuttgart 1971).

³⁵ Hypatia'nın hayatı için bkz. M. Dzielska, *Hypatia of Alexandria*, (İng. çev. F. Lyra), *Revealing Antiquity* serisi No. 8, editör G.W. Bowersock, (Londra 1995), bu kitap, çok özenli olmamakla beraber Türkçe'ye de çevrildi, *İskenderiyeli Hypatia* (çev. G.Deniz) (İstanbul 1999).

³⁶ Socrates, *HE*, VII.29.

³⁷ Nestorios ve Kyrillos'un teolojik anlayışları için bkz. Socrates, *HE*, VII.32; Kelly, *Early Christian Doctrines*, 310 vd.; F.M. Young, *From Nicaea To Chalcedon, A Guide to the Literature and its background*, (Londra 1996), 229-265.

kolaylaştıracaktı. Dolayısıyla Kyrillos, hem kendisini davalı konumdan kurtarmayı hem de kilise meclisini bir teolojik tartışma ortamı değil rakip teolojinin yargılandığı bir platforma dönüştürmek istiyordu.³⁸

Kyrillos Efes'e yalnız başına veya sadece piskoposlar eşliğinde gelmemiştir. Beraberinde kalabalık bir keşiş ve hasta bakıcı (*parabalani*) grubunu da kolluk gücü olarak getirmişti. Nestorios ise bunların elinde linç edilme korkusu içinde olduğundan, konsilin toplandığı kiliseye bile gelmemişti ve evi de Kyrillos'un adamlarının yapacağı olası bir saldırıya karşı askerler tarafından korunuyordu.³⁹ Kyrillos'un kötü ünü Anadolu piskoposları üzerinde öylesine etkili olmuştu ki, Efes'te Kyrillos'un gazabına uğrayan kilise tarihçisi ve piskopos Theodoret'in, Kyrillos öldüğü zaman Antakya piskoposu Ioannes'e yazdığı mektup bunu çok iyi yansıtır:

*Nihayet!!! Nihayet!!! öldü bu kötü adam. Onun ölümü yaşayanlara sevinç ölümlere ise üzüntü verir, çünkü korkum o ki, yakında onlar da Kyrillos'dan usanacaklar ve geri gönderecekler, onun için çok dikkatli olmalısınız [efendim], mezar-kazıcılara emir veriniz Kyrillos'un mezarı üzerine çok büyük ve ağır bir taş yerleştirsinler ki, yattığı yerden bir daha kalkmasın. O, sadece ilahi hukuka hakim ruhlar tarafından taşlanmayacak, fakat, Nemrud, Firavun, Sennacherib gibi diğer Tanrı düşmanları tarafından da taşlanacak.*⁴⁰

Kyrillos 444'de öldü, fakat Theodoret'in korktuğu da başına geldi, çünkü ruhu Dioskoros'un bedeninde geri dönmüştü! Kyrillos'un yerine seçilen Dioskoros, illegal yollara başvurmada ve şiddet kullanmada selefinden daha aşağı değildi. Dioskoros'un şiddete dayalı politikası, önce İskenderiye'de selefi Kyrillos'un akrabalarının mallarını müsaderesinde⁴¹ ve kilisedeki Kyrillos taraftarı din adamlarını tasfiyesinde görülmektedir. Theodoros adlı bir din adamı Dioskoros'un politikasını Kadıköy konsiline yaptığı şikayet başvurusunda çok iyi özetlemektedir:

Dioskoros piskoposluğa geldiğinde beni görevden uzaklaştırdı. Keza beni bu büyük kentten kovmakla tehdit etti, bunun aziz hatıralı Kyrillos'un beni onurlandırmasından ve dolayısıyla ona yakınlığımdan başka hiç bir nedeni yoktur. Çünkü onun planı, sadece Kyrillos ailesi

³⁸ Bu noktada Nestorios'un gözlemine yer vermek ilginç olacak; "Kyrillos tek başına bütün mahkemeydi, çünkü o ne söylerse derhal diğerleri tekrar ediyordu. O (Kyrillos) her şeydi, davacı, savcı, imparator, ve herşeyi keyfi otoriteyle yapıyordu" J.F. Bethune-Baker, *Nestorius and His Teaching: a Fresh Examination of the Evidence*, (Cambridge University Press 1908) 38-9.

³⁹ III. Genel Efes konsiline ilişkin dokümanları (ve Nestorios ve Kyrillos arasındaki tartışmanın teolojik boyutu) için bkz. Percival, aynı eser, 191-242; Frend, aynı eser, 752-61.

⁴⁰ Theodoret, *Letter* 180.

⁴¹ E. Schwartz, *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, (Berlin & Leipzig 1914), 2.1.2.57. Haas, aynı eser, 220.

*mensuplarını değil, onun yakın arkadaşlarını da bu kentten kovdurmak hatta öldürtmekti.*⁴²

Dioskoros'un şiddete dayalı politikası en bariz şekilde, Papa Leo tarafından *Latrocinium* (=Haydutlar Konsili) diye adlandırılan II. Efes konsilinde (449) görülür. Konsil esas itibariyle İstanbul'da piskopos ile önde gelen keşiş lideri olan Eutykhes arasındaki teolojik tartışmayı karara bağlamak ve piskopos tarafından aforoz edilen Eutykhes'in davasını yeniden ele almak amacıyla bizzat imparator II. Theodosius'un emriyle toplanmıştı.⁴³ Dioskoros konsile, aynen selefi Kyrillos gibi keşişlerden ve İskenderiye kilisesinin hizmetinde çalışan diğer insanlardan oluşan bir 'orduyla' geldi. Konsil 8 ağustos 449'da açıldığı zaman, Dioskoros'un uyguladığı taktik, sadece kendi lehine olan dokümanların okunmasını sağlamaktı, aynı Kyrillos'un bir önceki Efes konsilinde potansiyel olarak Nestorios'u destekleyeceklerin gelmesini beklememesi gibi. Konsilde Roma kilisesini temsilen hazır bulunan delegasyon, Papa Leo'nun görüşlerini içeren *Tome*'nin okunmasını bile sağlayamadı. Dioskoros'un politik desteğine sahip olan Eutykhes, savunma konumunda iken, birden davacı konumuna geçti ve daha önce Eutykhes'in yargıci olan Flavianus ise savunma konumunda kaldı. Dioskoros askerleri konsil yerine çağırıldı ve kendi adamlarını da Flavianus'a karşı kıskırtarak onun çok ağır bir şekilde yaralanmasına neden oldu ve İstanbul patriği burada aldığı yaralardan dolayı kısa süre sonra öldü.⁴⁴ Buna işaret eden bir başka veri ise, Dioskoros'un iki yıl sonraki Kadıköy konsilinde (IV. Genel konsil) sık sık Flavianus'un katili olmakla suçlanmasıdır. Keza, Papa Leo, Dioskoros'un 'Haydutlar konsilindeki tavrını aktarırken kullandığı ifadeler, bir İskenderiye piskoposunun tavrı ve davranışlarını retorik olarak özetlemektedir.

*Şeytanın yanlışlarının etkin bir vaizi bu Mısır'lı çapulcuda (Dioskoros)ki, o kilisenin sahip olduğu en vahşi bir zorba olarak isyancı kalabalıkları ve elleri kan damlayan askerleri kullanarak habis dinsizliğini saygıdeğer bir kardeşimizin (Flavianus) üzerine sürdü.*⁴⁵

Kadıköy konsili arefesinde Dioskoros, papa Leo'yu aforoz etmeye teşebbüs eder. Fakat Dioskoros selefleri kadar şanslı değildi, çünkü selefleri gibi öncelikle Mısır'da kendisine bağlı bir piskopos kitlesi oluşturmadan Kadıköy'e gelmişti. Bunu İskenderiye kilisesinden yukarıda alıntı yapılan ve başka din adamlarının, kötü yönetiminden dolayı Dioskoros'u suçlaması çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Konsil, Dioskoros'u

⁴² Schwartz, aynı eser, 2.12.47, 51. Haas, aynı eser 443, dipnot 15.

⁴³ E. Schwartz, "Die Konzilien des 4. und 5. Jahrhunderts", *Historische Zeitschrift* CIV, (1910) 35-37; Frend, aynı eser, 766 vd.

⁴⁴ H. Chadwick, "The Exile and Death of Flavian of Constantinople: A Prologue to the Council of Chalcedon" *Journal of Theological Studies* VI, (1955) 17-34.

⁴⁵ Leo, *Letter 120* (Kyrillos piskoposu Theodoret'e); Efes ve Kadıköy konsilleri için ayrıca bkz. R.V. Sellers, *The Council of Chalcedon*, (Londra 1953), 30 vd; W.H.C. Frend, *The Early Church from the Beginnings to 461*, (Londra 1991=1994) 225-234.

suçlu buldu ve görevinden azlederek Paphlagonia'ya ya sürgüne gönderdi.⁴⁶ Fakat, Kadıköy konsilinde hazır bulunan Mısır'lı piskoposların, hazırlanan itikad metnini ve Dioskoros'un aforozunu imzalamamak için ileri sürdükleri gerekçeleri çok ilginçtir:

*Eğer biz Leo'nun mektubuna imza atarsak öldürüleceğiz.
Mısır'da her bölge bize karşı ayaklanacak. Yurdumuzda öldürülmektense
sizin ve imparatorun elinde öldürülmeyi tercih ederiz.*⁴⁷

Hakikaten bu korku yersiz değildi, çünkü Kadıköy konsilinin itikad metnini imzalayan Dioskoros'un halefi Proterios, bir linç hareketi sırasında çok kötü bir şekilde öldürüldü.⁴⁸ Elbette, bu durum Dioskoros'un eseri olmaktan ziyade, Mısırlıların Theophilos, Kyrillos ve Dioskoros gibi piskoposlarda azizlerini bulduğu monofizit teoloji taraftarlarının Kadıköyde benimsenen ve Mısır'da hiç bir surette toplum tabanında kabul görmeyen imparatorun ilahiyatına ve onun taraftarlarına gösterdikleri belki daha çok ulusal nitelikli sert bir tepkidir.

Buraya kadar dördüncü yüzyılın başlarından beşinci yüzyıl ortalarına kadar olan dönemde İskenderiye piskoposlarının yasa dışılıklarına ilişkin bir panorama çıkardık. Burada sorulması gereken soru, İskenderiye piskoposlarının hangi sağlam güç temelleri üzerinde böylesine şiddete dayalı politikalar oluşturabildikleridir. Bu noktadan sonra, İskenderiye piskoposlarının sık sık şiddete başvurmalarını kolaylaştıran güç kaynaklarını ele alacağız.

İskenderiye Kilisesinde Şiddet Üreten Dinamikler

Bir Mısır haritasında İskenderiye'nin konumuna baktığımız zaman, konum olarak merkezi bir idareye ideal ölçülerde uygun bir yerde olduğumuzu hemen farkedebiliriz. Mısır Nil deltası ve vadisinden oluşmaktadır. İç iletişim kanalları mükemmeldir. Nil nehri ülkenin bir ucundan diğerine tabi bir ulaşım sağlamaktadır. Böylesine izole ve derli toplu bir yerde siyasal birliğin de firavunlar tarafından çok erken başarılmış olması zaten şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla bu coğrafi konum kilise birliğini sağlamaya da yardım etmektedir. Dahası, özellikle Constantinus'un ihtidasından sonra İskenderiye piskoposları, kentim imparatorluk merkezinden uzak olmasının avantajını da kullandılar. Ashında İskenderiye merkezi idarenin yakın kontrolü altında yönetiliyordu, ancak Roma ve İstanbul gibi başkentlere çok da yakın olmaması önemli bir avantajdı ve bu durum piskoposlara, kendi aleyhlerine gelen imparatorluk fermanlarına karşı pasif direniş şansı veriyordu. Daha önce gösterdiğimiz gibi, hem Athanasios hem de Aleksandros, Constantinus'un Arius'un kilise kabul edilmesi yönündeki fermanına direnmişlerdi. Athanasios, Constantinus'un emrine rağmen Filistin'deki Kaisareia kentinde toplanacak konsile katılmayı reddetti. Theophilos,

⁴⁶ Percival, aynı eser, 260.

⁴⁷ J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum, Nova, Et Amplissima Collectio*, Florentiae (1759) (yeni basım Berlin 1901), cilt, VII, sütun 58-60'den zikreden Frend, *The Rise of Christianity*, 773,

⁴⁸ Evagrius, *HE*, XI.8.

keşişlerin şikayetlerine cevap vermesi için Arcadius'un fermanıyla çağrıldığı halde, hemen gelmedi ve başkentte kendi lehine bir politik iklimin oluş(turul)masını bekledi.

İskenderiye piskoposlarının elini güçlendiren bir başka faktör de, kentin kilise hiyerarşisi içerisindeki prestijli konumudur, çünkü İznik konsilinde piskoposlar, İskenderiye kilisesinin kontrol alanını kanunlar çerçevesinde çok net bir şekilde tanımladılar.

*Mısır'da, Libya'da ve Pentapolis'de geçerli olan İskenderiye piskoposunun otoritesine ilişkin eski geleneklerimiz aynen kalsın*⁴⁹

Böylece, Mısır kilisesinde bütün piskoposluk seçimleri nihai olarak İskenderiye patriğinin onayında düğümleniyor, bu durum da, patriğe olağanüstü hareket kabiliyeti ve bir patronaj ağı kurma imkanı sağlıyordu. Hakikaten böylesine sıkıca kapanmış bir ülkede, İskenderiye piskoposu herhangi bir kilise konsilinde tek ses olarak kendisini destekleyecek güçlü bir piskopos kitlesi toplayabiliyordu. Athanasios, Tyre konsiline gelirken elli civarında piskoposu beraberinde getirmiştir⁵⁰ ve keza Palladius yukarıdaki alıntıda Theophilos'un kendisini desteklemesi için önemli sayıda bir 'piskopos kafilesi' getirmiştir. İskenderiye piskoposlarının, Mısır'daki bağlı piskoposları sıkı bir kontrol altında tutmaları önemli bir avantajdı.

Piskoposlar için daha önemli bir avantaj da, toplumun alt tabakalarının piskopos tarafından kontrol altında tutulmasıydı. Bu kontrolü sağlamanın en önemli kanalı kuşkusuz imparator tarafından gönderilen bağışların dağıtımındaydı ki, bu dağıtım doğrudan piskoposun tekelindeydi. İskenderiye toplumu hakkında gözlemlerini aktaran Prusiaslı Dio, özellikle tiyatro seyircilerini tanımlarken bu toplumun kolayca tahrik edilebilir bir yapısı olduğuna dikkat çekiyor.⁵¹ İlaveten, kilise tarihçisi Socrates de, İskenderiye halkının kolay kıskırılabilir yapısının farkında olan imparatorların, kentte huzuru bozmamak için fazla müdahaleci olmadıklarını not eder.⁵² Yönettikleri toplumun tahrike kolay kapılabilir bir yapıda olması, piskoposlar için elbette önemli bir avantajdı, ancak toplumu yönlendirebildikleri oranda. Gerçekten piskoposların çoğunlukla bunu başardıkları görülüyor, yukarıda değindiğimiz gibi hem Serapeum'un yıkılmasında hem de Hypatia'nın linç edilmesinde harekete geçirilen İskenderiye toplumuydu. Zira, kilisedeki ayinler ve hutbeler sayesinde cemaatiyle sürekli göz göze olan piskoposlar, bu suretle toplumun bütün kesimlerinin hissiyatını yakalayabilecek konumdaydılar.

⁴⁹ İznik konsilinin 6. yasası için bkz. Jonkers aynı eser, 41; Percival, aynı eser, 15-17.

⁵⁰ Athanasius *Defence against the Arians*, 76; Barnes, *Constantine and Eusebius*, 237.

⁵¹ Dio of Prusa, *Orations* 32.62; 55,59 "mankafaca orada oturursunuz ve kiralık dansözlerden daha vahşice zıplarsınız, şarkılarla coştukça coşarsınız... şarkılar sizin için sarhoşluk ve çılgınlık bahanesidir... bir harp telinin tınısını duysanız bile sanki borazan ile emir almış gibi artık huzur içinde duramazsınız".

⁵² Socrates, *HE*, IV.20; VII.13.

İskenderiye piskoposu sadece bu yönlerden Mısır'da en güçlü birey değildi ama aynı zamanda ülkedeki en zengin kişiydi de. İskenderiye'de kısa süre görevde bulunan imparatorluk valisiyle kıyaslandığı zaman,⁵³ bir kez seçildikten sonra piskoposun ömür boyu devam eden görevi, ona büyük bir zenginlik biriktirme şansı sağladığı gibi, gücünü toplumun en ücra köşelerine kadar yayma fırsatı da veriyordu. Mısır ülke olarak zaten zengin bir yerdı ve önde gelen imparatorluk merkezlerine tahıl taşıyan gemiler, piskoposun doğrudan kontrolü altındaki İskenderiye limanına yanaşıyorlardı.⁵⁴ Burada, 336'de Constantinus tarafından sürgüne gönderilen piskopos Athanasios'a karşı getirilen en önemli suçlamalardan birisinin, İskenderiye'den İstanbul'a gelecek olan mısırı engellemesi olduğunu hatırlatmalıyız.⁵⁵ İskenderiye piskoposlarının kontrol ettiği zenginliğe bir başka delil de, cömertce dağıttıkları rüşvetlerdir. Sadece Kyrillos'un başkentte dağıttığı rüşvetin miktarının yirminci yüzyılın başındaki bir hesaplamayla bir milyon frankdan daha fazla olduğu tahmin edilmiştir.⁵⁶ Hakikaten, İskenderiye piskoposlarının para meseleleri dolayısıyla sık sık suçlamalara maruz kalmaları boşuna değildir. Athanasios, imparatorun yoksul ve ihtiyaç sahiplerine dağıtması için gönderdiği bağışları zimmetine geçirmekle suçlanmış,⁵⁷ Theophilos müsrifçe harcamaları yüzünden aslılarıyla çatışmıştı.⁵⁸ Aynı Theophilos ve Kyrillos rüşvet dağıtmakla suçlanmış, Kadıköy konsilinde bozguna uğrayan Dioskoros ise, seleflerinin akrabalarının zenginliklerini yağmalamıştı.⁵⁹ Bu muazzam satın alma kapasiteleri sayesinde, İskenderiye piskoposları yeri geldiği zaman politik amaçlarla savurganca rüşvet vermekten çekinmemişlerdi. Özellikle son üç piskoposun hayatında sıkça görülen zenginliğin kötüye kullanımı, 331 yılında imparatorluk yetkilisi Philumenus'a rüşvet vermekle suçlanan genç piskopos Athanasios'un hayatında da görülür.⁶⁰

İskenderiye piskoposlarının kent içi ve dışı rakiplerine karşı sahip oldukları bir başka koz da manastırlardı. Bu manastır sisteminin kaynağı Mısır'dı ve bu ülkede erken

⁵³ *Praefectus Aegypti* (veya *Praefectus Augustalis*)'in ortalama görev süresi iki yıldan daha kısaydı. Bkz. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, (Oxford 1964= yeni basım Baltimore 1986), cilt I, 381, 389.

⁵⁴ Jones, aynı eser, 841, 843, 866, ve 905.

⁵⁵ Athanasios, *Defence against the Arians*, 87.1; Barnes, *Constantine and Eusebius*, 240.

⁵⁶ P. Batiffol 'Les présents de S. Cyrille à la cour de Constantinople' *Études de liturgie et d'archéologie chrétienne* (Paris, Gabalda 1919) 154-79'dan zikreden N. Baynes, "Alexandria and Constantinople: a Study in Ecclesiastical Diplomacy" *Byzantine Studies and Other Essays*, (Londra 1960) 97-115, bkz. özellikle 110.

⁵⁷ Socrates, *HE*, I.27; Sozomenus, *HE*, II.25; Barnes, *Constantine and Eusebius*, 230-40; aynı yazar, *Athanasius and Constantius*, 19-33.

⁵⁸ Eskiçağ kilise kaynakları piskopos Theophilus ve İsedoros arasındaki çatışmanın kaynağını kilise kaynaklarının piskopos tarafından savrukça kullanılmasına atfederler. Socrates, *HE*, VI.7; Sozomenus, *HE*, VIII.12; Palladius, *Dialogue* 6.

⁵⁹ Frend, aynı eser, 764 vd.

⁶⁰ Socrates, *HE*, I.27; Sozomenus, *HE*, II.22; Barnes, *Constantine and Eusebius*, 232.

IV. yüzyılda önemli sayıda keşiş vardı. V. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde yazan Palladius, sadece Nil'in doğu kıyısındaki Thebaid yakınlarındaki Antinoe adlı şehirde bin iki yüz civarında keşiş yaşadığını belirtir.⁶¹ Hakikaten manastır faktörü sadece piskoposlar için değil, İskenderiye'deki teolojik çatışmalarda da önemli bir enstrümandı. Epiphanius, Arianist tartışma ilk patlak verdiği sıralarda Arius'u destekleyen yedi yüz civarındaki kadın keşişin (bakireler grubu) mevcudiyetine dikkat çeker.⁶² Piskopos Athanasios keşişlerle çok yakın bir işbirliği içerisindeydi. Hıristiyan manastırcılığının en önemli sembolü olan aziz Antonios, II. Constantius döneminde (337-61) İskenderiye'de zor günler geçiren Athanasios'u desteklemek için kente gelmiş ve bu keşişin hayat hikayesi yine Athanasios tarafından yazılmıştır.⁶³ İskenderiye piskoposlarının manastırlara yaptıkları ziyaretlerin çok ayrıntılı biçimde anlatılması, piskoposun keşişler nazarında yükselen statüsünü vurgulamaktadır. Bu tür ziyaretlerin birinde Athanasios, çevresinde piskoposlar ve ellerinde meşaleler ve mumlarla bir sürü din adamı tarafından eşlik edilmekte ve sayısız insan kendisini izlerken, piskoposun üzerinde seyahat ettiği eşek, keşişlerin en önde gelen lideri tarafından çekilmekteydi.⁶⁴ İmparatorlar tarafından tutuklanma emri gönderildiği zaman piskopos Athanasios'u hücrelerinde gizleyenler bu keşişlerdi. Yine yukarıda ifade edildiği gibi, keşişlerden yararlanan sadece Athanasios değildi, hem Theophilos ve hem de Kyrillos keşişlerden oluşturdukları kolluk kuvvetlerinden önemli ölçüde yararlanmışlardı. Piskopos Kyrillos ve Dioskoros III. Efes genel konsilinde ve 449'daki 'Haydutlar sinodunda' İstanbul piskoposlarına karşı bu keşişler ordusunu kolluk kuvveti olarak kullanmışlardı. Dolayısıyla, manastır faktörünün İskenderiyeli piskoposlar tarafından rakiplerine karşı caydırıcı (ve öldürücü) güç olarak kullanılması her zaman hatırdta tutulmalıdır.

Keşişlerin yanı sıra, piskoposların kullandığı bir başka güçte *parabalani* ordusuydu. Normal olarak *parabalaninin* görevi kiliseye bağlı hastanelerde hasta bakıcılıktı ve V. yüzyıl başlarında sayıları altı yüz civarındaydı.⁶⁵ Ancak hem Hypatia'nın linç edilmesinde hem de 431 ve 449'daki Efes konsillerinde bu organize güç keşişlerle birlikte (muhtemelen keşişleri organize eden de bunlardı) en başta gelen baskı aracı işlevini görmüştü. Keza 451'deki Kadıköy konsilinin üçüncü oturumunda İskenderiye kilisesine mensup bir *diyakon*, Dioskoros'un kışkırtması neticesinde bu grubun şiddetine maruz kaldığı şikayetini dile geiriyordu.⁶⁶

İskenderiye'de yasadışılığın ve şiddetin piskoposların politik enstrümanları olması sadece kentin kendi iç dinamikleri ile açıklamak yeterli olmayabilir. Antakya ve İstanbul gibi doğu dünyasının önde gelen hıristiyanlık merkezlerinin, İskenderiye gibi

⁶¹ Palladius, *Lausiac History*, 58

⁶² Epiphanius, *Panarion*, 69.3.

⁶³ Bkz. yukarıda dipnot 18.

⁶⁴ Haas, aynı eser, 259.

⁶⁵ Jones, aynı eser, 906, 91; Haas, aynı eser, 314-15.

⁶⁶ Percival, aynı eser, 259-60. Frend, aynı eser, 770 vd.

etkin olamamaları da dikkate alınmalıdır, çünkü bu kentlerde gelişen kilise politikaları, İskenderiye'nin Mısır'daki konumu ile kıyaslandığı zaman çok istikrarsız bir durumdaydı. Meselâ Antakya kilisesi oldukça geniş bir adli sorumluluk bölgesine sahipti ama bu Antakya kilisesi için bir dezavantaj olmaktan öteye gitmiyordu. Dağınk piskoposluk bölgelerinde iletişim ve otoritenin kurulması Mısır'daki gibi çok kolay değildi. Buna ilaveten Antakya kilisesinin ciddi bir komşu rakibi de vardı: Kudüs. İznik konsilinde, Kudüs Filistin kilise hiyerarşisinde, Kaisarica'nın yerini alarak terfi ettirilmişti,⁶⁷ fakat Kudüs piskoposları Antakya'nın yerini almaya ya da en azından Antakya kilisesinden bağımsız olmayı amaçlıyorlardı. Bu durum, üçüncü genel konsilin hiyerarşisinde bariz bir şekilde görülebiliyor, bu konsilde Kudüs piskoposu Iuvenalis, İskenderiye piskoposu Kyrillos'dan hemen sonra ikinci sıraya oturmuştu ki, bunun anlamı Kudüs'ün Antakya kilisesine herhangi bir şekilde tabi olmadığı idi. Iuvenalis burada elde ettiği ikinci sıradaki konumunu 449'daki Efes konsilinde de muhafaza etti.⁶⁸

Antakya'nın durumu bu halde iken, İstanbul'un statüsü de daha tam netlik kazanmış değildi. İstanbul piskoposluğu her ne kadar II. genel konsilde kilise hiyerarşisinde Roma'dan sonra ikinci sıraya yükseltilmişse de, adli otorite alanı tam tesbit edilemediği için, çevre piskoposlukları ile ciddi sorunlar yaşamaktaydı. Dolayısıyla İskenderiye kilisesi, İstanbul'a olan düşmanlığına İstanbul çevresinden kolayca ortak bulabiliyordu. Bunun en iyi örneği Efes kilisesidir. Gerçekten iki İstanbul piskoposunun görevden alındığı; birinin linç edilmekten imparatorluğun muhafız birliği tarafından kurtarıldığı ve diğerinin ise linçten kurtulamadığı iki büyük kilise meclisine (431 ve 449 toplantıları) Efes kentinin ev sahipliği yapması sadece tesadüfi olarak görülmemelidir. Yine İskenderiye piskoposu Theophilos, İstanbul'daki meslekdaşı Ioannes Khrysostomos ile çatıştığı zaman, çevrede Ioannes'e düşman olan bir sürü piskopos bulabilmişti. Bunlara ilaveten İstanbul kilisesi sarayın yakın gölgesi altında kalyordu dolayısıyla çok fazla da bağımsız hareket etme imkanına sahip değildi. Üstelik saraya yakın yerler, çürümüş siyasi ilişkilere çok açıktı ve düşmanlık sürekli bir olguydu. Meselâ Ioannes Khrysostomos, kendisini bir şekilde Theophilos'dan koruyabilmişse de, netice itibariyle saraydaki entrikalar sayesinde sürgüne gönderilmişti. Keza saray bürokrasisinin İskenderiye piskoposu ile rüşvet ilişkisini yukarıda belirtmiştik.

Sonuç olarak, hıristiyanlığın yasal statü kazandığı dördüncü yüzyılın ilk çeyreğinden bir sonraki yüzyılın ortalarına kadar, yasadışı ve şiddet İskenderiye piskoposları için, sadece kent içinde değil, bütün doğu Roma kiliselerinde başvurulabilecek önemli bir politik enstrüman olmuştu. Kuşkusuz kentin kendi iç dinamiklerinin yasadışı üretimde piskoposa çok yardımcı olduğu kesin. Piskoposun İskenderiye içerisinde ve Mısır ülkesinde kurdukları ilişkiler ağı, kendi ülkesindeki rakipleri için hep ciddi bir tehdit olmuştu. Ancak Antakya ve İstanbul gibi iki büyük kentin, coğrafi ve siyasi nedenlerden dolayı sağlam bir kilise otorite ağı kuramamış

⁶⁷ İznik konsilinin yedinci yasası için bkz. Jonkers, aynı eser, 42; Percival, aynı eser, 17-19.

⁶⁸ E. Honigmann, "Juvenal of Jerusalem" *Dumbarton Oak Papers* V, (1950) 209-79.

olmaları, dışarda İskenderiye'nin hareket alanını genişletmiştir. Öyle ki, İskenderiye kilisesi sahip olduğu dinamikleri harekete geçirerek, yeri geldiği zaman, dışarda davalı konumdan davacı konuma hatta yargıç konumuna geçebiliyordu.

I. Antikçağ Referanslara İlişkin Kısaltmalar⁶⁹

Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire (A.D. 354-378)*, (İng. çev. W. Hamilton & A. Wallace-Hadrill), (Penguin Books: Harmondsworth 1986).

Athanasius, *Selected Writings and Letters*, NPNF 2. Seri, cilt IV (içinde), (Edinburgh 1991). *Codex Theodosianus*, İng. çev. Clyde Parr, *The Theodosian Code*, (Princeton 1952)].

Epiphanius, *The Panarion, selected passages*, (İng. çev. ve edisyon P. R. Amidon) (Oxford 1990).

Eusebius, *Church History*, NPNF 2. Seri, I. cilt (içinde), (Edinburgh 1991).

-----, *Vita Constantini (=The Life of Constantine)*, NPNF 2. Seri, I. cilt (içinde), (Edinburgh 1991).

Jerome, *Lives of Illustrious Men*, NPNF 2. Seri, III. cilt (içinde), (Edinburgh 1996)

Lactantius, *On the Deaths of the Persecutors*, ANF, cilt VII (içinde) (Edinburgh 1994).

Origenes, *Commentary on John's Gospel*, ANF cilt X (içinde), (Edinburgh 1995)

Palladius, *Dialogue*. =Palladius, *Dialogue on the Life of St. John Chrysostom*, (Translated and Edited by Robert T. Meyer) *Ancient Christian Writers*, cilt 45, (Newman Press: New York 1985).

-----, *Lausiaca History*, (İng. çev. ve edisyon W.K. Lowther Clarke, Londra 1918).

Socrates, *Church History, From AD. 305-439*, NPNF 2. seri, cilt II (içinde), (Edinburgh 1989).

Sozomenus, *Church History From AD. 323-425*, NPNF 2. seri, cilt II (içinde), (Edinburgh 1989).

Suda Lexicon, 4. cilt, (editör A. Adler), (Teubner: Stuttgart 1971).

Theodoret, *The Ecclesiastical History*, NPNF 2. seri, cilt III, (Edinburgh 1996).

-----, *Letters*, NPNF 2. seri cilt III (içinde), (Edinburgh 1996).

⁶⁹Metin içinde kullandığım modern eserlerin tam referansı dipnotlarda gösterildiği için burada sadece antikçağ yazarların eserlerinin tam bibliyografyasını ve yine metin içinde kullandığım bazı kısaltmaların açılımını veriyorum. ANF: *Ante-Nicene Fathers*; HE: *Historia Ecclesiastica* (Eusebius, Socrates, Sozomenus, Theodoret gibi yazarların kilise tarihleri için kullanılan geleneksel kısaltma); NPNF: *Nicene and Post Nicene Fathers*; VC: *Vita Constantini* (Eusebius'un Constantinus biyografisi).

The Chronicle of John, Coptic Bishop of Nikiu (Translation by R.H. Charles), Amsterdam 1916).

II. Modern Literatür

- Barnard, L.W. "Athanasius and the Meletian Schism in Egypt" *Journal of Egyptian Archeology* LIX, (1973) 181-89.
- Barnard, L.W. "Some Notes on the Meletian Schism in Egypt" *Studia Patristica* XII, (1975) 399-405.
- Barnes, T.D. *Constantine and Eusebius* (Cambridge & Londra 1981).
- Barnes, T.D. "The Career of Athanasius" *Studia Patristica* XXI, (1989), 390-401.
- Barnes, T.D. *Athanasius and Constantius, Theology and Politics in the Constantinian Empire* (Londra 1993).
- Batiffol, P. 'Les présents de S. Cyrille à la cour de Constantinople' *Études de liturgie et d'archéologie chrétienne* (Paris, Gabalda 1919).
- Baynes, N. "Alexandria and Constantinople: a Study in Ecclesiastical Diplomacy" *Byzantine Studies and Other Essays*, (Oxford 1926).
- Bebis, G.S. "Patriarch", *Encyclopedia of Early Christianity* (Editör E. Ferguson), (Londra 1998) 879-80.
- Bell, H.I. *Jews and Christians in Egypt*, (Oxford 1924).
- Bethune-Baker, J.F. *Nestorius and His Teaching: a Fresh Examination of the Evidence*, (Cambridge University Press 1908).
- Bethune-Baker, J.F. *An Introduction to the Early History of Christian Doctrine to the Time of the Council of Chalcedon*, (New York 1950).
- Brown, P. *The World of Late Antiquity*, (Londra 1971= 2. baskı 1995), (=Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası, (çev. Turhan Kaçar, İstanbul 2000).
- Burke, P. "The Monarchical Episcopate at the End of the First Century" *Journal of Ecumenical Studies* 7/3, (1970) 499-518.
- Cameron, A. *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD. 395-600*, (Londra 1993).
- Chadwick, H. "The Exile and Death of Flavian of Constantinople: A Prologue to the Council of Chalcedon" *Journal of Theological Studies* VI, (1955) 17-34.
- Chadwick, H. "Orthodoxy and Heresy from the Death of Constantine to the Eve of the First Council of Ephesus" *The Cambridge Ancient History The Late Empire, A.D. 337-425*, cilt XIII, (ed. A. Cameron & P. Garnsey, Cambridge University Press 1998), 561-600.
- Crouzel, H. *Origen*, (İng. çev. A.S. Worrall, Edinburgh 1989).
- Dzielska, M. *Hypatia of Alexandria*, (İng. çev. F. Lyra), Revealing Antiquity serisi No. 8, editör: G.W. Bowersock, (Londra 1995).

- Fowden, G. "Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire AD. 320-435" *Journal of Theological Studies* XXIX/1, (1978) 55-78.
- Frend, W.H.C. *Martyrdom and Persecution in the Early Church. A Study of a Conflict from the Maccabees to Donatus*, (Blackwell: Oxford 1965).
- Frend, W.H.C. *The Rise of Christianity*, (Philadelphia 1984).
- Frend, W.H.C. *The Early Church from the Beginnings to 461*, (Londra 1991=1994).
- Haas, C. *Alexandria in Late Antiquity, Topography and Social Conflict*, (Baltimore 1997).
- Honigmann, E. "Juvenal of Jerusalem" *Dumbarton Oak Papers* V, (1950) 209-279.
- Jones, A.H.M. *The Later Roman Empire 284-602*, (Oxford 1964= yeni basım Baltimore 1986).
- Jonkers, E.J. *Acta Et Symbola Conciliorum Quae Saeculo Quarto Habita Sunt*, Textus Minores cilt XIX, (Leiden 1954).
- Kaçar, T. "İstanbul Piskoposluğunun Doğuşu ve Yükselişi", *Akademik Araştırmalar Dergisi* IX-X, (2001) 63-85
- Kelly, J.N.D. *Early Christian Doctrines*, (Londra 1977= 1993).
- Kelly, J.N.D. *Golden Mouth, The Story of John Chrysostom, Ascetic, Preacher, Bishop*, (Michigan 1995).
- Lane Fox, R. *Pagans and Christians in the Mediterreanean World from the Second century AD to the conversion of Constantine*, (Harmondsworth 1986).
- Liebeschuetz, W. "The Fall of John Chrysostom", *Nothingham Medieval Studies* XXIX, (1985) 1-31.
- Mansi, J.D. *Sacrorum Conciliorum, Nova, Et Amplissima Collectio*, Florentiae (1759) (yeni basım, Berlin 1901).
- Opitz, H-G. *Athanasius Werke, Urkunden Zur Geschichte Des Arianischen Streites 318-328*, (Berlin & Leipzig 1934).
- Percival, H. *The Seven Ecumenical Councils of the Undivided Church* (Edinburgh 1997).
- Schwartz, E. *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, (Berlin & Leipzig 1914).
- Schwartz, E. "Die Konzilien des 4. Und 5. Jahrhunderts", *Historische Zeitschrift* CIV, (1910) 1-37.
- Sellers, R.V. *The Council of Chalcedon*, (Londra 1953).
- de Ste. Croix, G.E.M. "Why were the Early Christians Persecuted?" *Past and Present* 26: (1963) 6-38.

de Ste. Croix, G.E.M. "Aspects of the 'Great' Persecution" *Harvard Theological Review* 47: (1954), 75-113. Stevenson, J. *Creeds, Councils, and Controversies, Documents illustrating the History of the Church, AD. 337-461*, (Londra 1989).

Stevenson, J. *A New Eusebius Documents illustrating the history of the Church to AD. 337*, (Londra 1995)

Trigg, J.W. *Origen*, (Londra 1998).

Young, F.M. *From Nicaea To Chalcedon, A Guide to the Literature and its background*, (Londra 1996).

Yrd. Doç. Dr. Turhan Kaçar

